

УДК 159.953.5

Коваленко-Кобилянська Ірина Генріхівна, кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

e-mail: k-kig@mail.ru

**СУБ'ЄКТНА АКТИВНІСТЬ ЛЮДИНИ
В ПЕРІОД ГЕРОНТОГЕНЕЗУ
В УМОВАХ ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ ІНТЕРНЕТ**

Анотація

Дві важливі тенденції сучасності – проблеми, пов'язані з активним збільшенням тривалості життя людини, зокрема, необхідність нон-стоп освіти на весь період постнатального онтогенезу і глобальне занурення повсякденного життя людини в мережу Інтернет-ресурсів – актуалізують дослідження особливостей суб'єктності в період геронтогенезу.

У статті показано деякі особливості специфіки суб'єктності в період геронтогенезу, яку людина транслює в контексті її активності у віртуальному освітньому просторі.

Суб'єктність людини зумовлена низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів, які становлять її індивідуальний процес життєдіяльності, в пізньому віці вона є квінтесенцією всіх особливостей розвитку особистості на попередніх етапах онтогенезу.

Розглядаючи старіння як продовження розвитку і досліджуючи особливості його суб'єктності, можливо оптимізувати життєдіяльність людини в період геронтогенезу, актуалізуючи її надситуативну активність, що на тлі гармонізації особистості може сприяти оптимізації міжособистісних відносин.

***Ключові слова:** старіння, інтелект, розвиток, віртуальне середовище навчання, самостійна робота, ефективність навчання.*

Коваленко-Кобылянская Ирина Генриховна, кандидат психологических наук, ведущий научный сотрудник лаборатории современных информационных технологий обучения Института психологии имени Г.С. Костюка НАПН Украины

**СУБЪЕКТНАЯ АКТИВНОСТЬ ЧЕЛОВЕКА
В ПЕРИОД ГЕРОНТОГЕНЕЗА
В УСЛОВИЯХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА ИНТЕРНЕТ**

Аннотация

Две важные тенденции современности – проблемы, связанные с активным увеличением продолжительности жизни человека, в частности, необходимость нон-стоп образования во весь период постнатального онтогенеза и глобальное погружение повседневной жизни человека в сеть Интернет-ресурсов – актуализируют исследования особенностей субъектности в период геронтогенеза.

В статье показаны некоторые особенности специфики субъектности в период геронтогенеза, которую человек транслирует в контексте его активности в виртуальном образовательном пространстве.

Субъектность человека обусловлена рядом объективных и субъективных факторов, которые составляют его индивидуальный процесс жизнедеятельности, в позднем возрасте она является квинтэссенцией всех особенностей развития личности на предыдущих этапах онтогенеза.

Рассматривая старение как продолжающееся развитие, и исследуя особенности его субъектности возможно оптимизировать жизнедеятельность человека в период геронтогенеза, актуализируя его надситуативную активность, что на фоне гармонизации личности может способствовать оптимизации межличностных отношений.

Ключевые слова: старение, интеллект, развитие, виртуальная среда обучения, самостоятельная работа, эффективность обучения.

Kovalenko-Kobylanska I.G, Candidate of Psychological Sciences (Ph. D.),
Leading Researcher at department of modern information technologies of
education The Institute of Psychology named by G.S. Kostiuk of the National
Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine.

**SUBJECT ACTIVITY OF A PERSON DURING
A PERIOD OF GERONTOGENESIS
IN CONDITIONS OF EDUCATIONAL SPHERE OF INTERNET**

Summary

There are two important tendencies of our days, which actualized the research of particularities of subjectness during a period of gerontogenesis associated with: problems related to the major increase of life expectancy, in particular that one of necessity of non-stop educational process during the whole period of postnatal ontogenesis and global immersion of human's everyday life into the Internet resources.

The article indicates some particular aspects of the specifics of subjectness during a period of gerontogenesis, which person translates within the context of his or her activity in a virtual educational space.

Human's subjectness is caused by range of objective and subjective factors, which constitute his or her individual process of vital activity, in advances age it presents a quintessence of all the aspects of person's development on the previous stages of ontogenesis.

If we consider aging as continued development and study the particularities of his or her subjectness, it's possible to optimize human's vital activity during a period of gerontogenesis by actualizing his or her epi-situational activity, which could contribute to optimization of interpersonal relations within the context of the harmonization of personality.

Keywords: *aging, intellect, development, virtual environment of educating, self-guided work, efficiency of teaching.*

Постановка проблеми і актуальність дослідження

Пошук цілісного підходу до дослідження людини завжди був актуальним для психологічної науки. Свого часу С. Л. Рубінштейном було запропоновано суб'єктно-діяльнісний підхід, що дає можливість максимально повно врахувати всі існуючі в психології парадигми вивчення людини, послідовники якого (А. В. Брушлинський, О. Г. Асмолов, К. О. Абульханова, В. П. Зінченко, М. Л. Смульсон та ін.) продовжували і продовжують розробляти проблему суб'єктності людини .

Поняття «суб'єкт» (від лат. *subjectus* – лежить в основі) неоднозначно трактується в різних сферах науки. Якщо у філософії «суб'єкт» – це будь-який носій дії по відношенню до об'єкта, то в психології це людина, активність якої спрямована на репрезентацію себе у світі і світу в собі. Саме крізь призму суб'єктності, в якій акумулюються генетичні і соціальні детермінанти активності, можливо пізнати сутність мотивації діяльності людини, її особистісної саморегуляції і т. ін. У зв'язку з вивченням психологічних особливостей життєдіяльності суб'єкта до наукової термінології послідовно запроваджено поняття «суб'єктивність» і «суб'єктність», які, маючи спільну етіологію і будучи взаємовизначальними, все ж таки не тотожні.

Суб'єктивність у психології прийнято розглядати в контексті трансформованого сприйняття світу суб'єктом через призму суб'єктності. Під суб'єктністю ми розуміємо фізичний та інтелектуальний потенціал людини до діяльності, а під суб'єктивністю його практичну реалізацію. Сукупний потенціал людини до діяльності складається з певних задатків і можливостей, які в соціально-економічних умовах трансформуються в рушійну силу процесу діяльності. Суб'єктність, вказуючи на принципову відмінність у життєдіяльності одного суб'єкта від іншого, детермінована процесами різної етіології, які, не будучи константами, впливають на перманентне формування суб'єктності впродовж усього онтогенезу [12].

Кожен з періодів онтогенезу вносить специфіку у формування суб'єктності людини [1, 3, 8]. Наш науковий інтерес спрямований на вивчення особливостей суб'єктності третього віку, як найбільш суперечливого, неоднорідного і тривалого (при оптимальних умовах) періоду життя людини. Актуальність проблеми зумовлена двома провідними тенденціями в сучасному світі:

- активне збільшення частки представників геронтогенезу в людській популяції і пов'язані з цим проблеми, одна з яких – необхідність нон-стоп освіти людини упродовж усього життя;
- у перспективі глобальне занурення повсякденного життя людини в мережу різноманітних Інтернет-ресурсів, у тому числі освітніх.

У зв'язку з викладеним є очевидною актуальність дослідження особливостей суб'єктності в період геронтогенезу, яку транслює людина в контексті її активності, в тому числі і в умовах віртуального освітнього простору.

Аналіз досліджень і публікацій

Проблема особливостей суб'єктності в пізньому віці актуальна упродовж тривалого часу. Періодично в науковій літературі виникають дискусії з цього приводу, але особливий розвиток проблема дістала в останні десятиліття, що зумовлено об'єктивними причинами. Тема, яка представляє науковий інтерес для багатьох сучасних провідних психологів, обговорювалася ще філософами давнини. Так, наприклад, одне з ранніх висловлювань про цю проблему належить філософу I століття до н. е. Марку Тулію Цицерону, який у своїй праці «Про обов'язки, про старість, про дружбу», відповідаючи на твердження, що старість відвертає людей від справ, писав: «Від яких? Чи від тих, які веде молодість, повна сил? А хіба немає справ, які до снаги веденню стариків слабких тілом, але сильних духом? ...Він не робить того, що роблять молоді, але, по суті, робить щось набагато більше і краще; не силою м'язів, не моторністю і спритністю тіла вершаться великі справи, а мудрістю, авторитетом, рішеннями, і старість

зазвичай не тільки не втрачає цієї здатності, а навіть зміцнюється в ній» [13 (с. 11)]. На підтвердження своїх слів автор наводить численні приклади активних літніх людей із сучасного йому життя. Надалі багато авторів зверталися до проблеми суб'єктності людини в пізньому віці.

Для вивчення особливостей розвитку людини в період геронтогенезу важливе значення мають теорії гетерохронності (Б. Г. Ананьєв, М. Д. Александрова та ін.) і суб'єктності людини (С. Л. Рубінштейн, А. В. Брушлінський, К. А. Абульханова-Славська, К. І. Анциферова та ін.).

С. Л. Рубінштейн зазначав, що в процесі життєдіяльності у людини виробляється вміння не тільки відшукати засоби для вирішення завдань, а й визначити самі завдання і мету життя [10]. Саме в зрілому віці людина досягає апогею розвитку, що сприяє активізації спеціальної роботи над собою від інтелектуальної до фізичної, яку М. Л. Смульсон пропонує називати «діяльністю саморозвитку», беручи до уваги той факт, що механізмом розвитку в старості є суб'єктно зумовлене самопроекування [2, 11]. Автор бачить специфіку розвитку суб'єктності в старості в тому, що мінімізовано елементи розвитку, здійснювані в організованих соціумом умовах. М. В. Єрмолаєва, досліджуючи проблеми старіння, стверджує, що інтеграція життєвого досвіду поєднана з інтенцією до розширення границь особистості у світі і з освоєнням нових форм самоздійснення, тобто із суб'єктною позицією літньої людини [1, 3, 8]. Люди пізнього віку змушені орієнтуватися не тільки в новій зовнішній ситуації, а й реагувати на зміни в самих собі (Є. Ф. Рибалко, Е. Еріксон, М. Л. Смульсон та ін.).

Психологічні дослідження, спрямовані на визначення суб'єктності в період геронтогенезу, охоплюють різні сторони життя літньої людини, однак проблема прояву її суб'єктності у віртуальному освітньому просторі потребує додаткового вивчення.

Мета

Визначити деякі особливості суб'єктності людини в період геронтогенезу в умовах віртуального освітнього простору.

Виклад основного матеріалу

Пропонована соціумом модель активності для літніх людей у переважній більшості випадків спрямована на оптимальне проведення ними дозвілля та приведення їх зовнішнього вигляду у відповідність до сучасних модних тенденцій. Все це відбувається з метою психологічно комфортного співіснування всіх членів суспільства і подолання ейджизму. Зазначене твердження можна проілюструвати такими прикладами, як популяризація моделей пізнього віку для Fashion-індустрії, журнали, передачі, в яких літні люди позують на тлі туристичних визначних пам'яток та ін. Толерантне ставлення до літніх людей насправді спрямоване на прийняття їхніх вікових особливостей і пов'язаних з цим проблем, що виникають на тлі зниження когнітивних функцій. Вербалізуючи рівність людей дорослого та зрілого віку, соціум не сприймає представників навіть початкового періоду геронтогенезу як активних і рівноправних своїх членів.

Якщо на початкових етапах геронтогенезу в поведінці значної частини літніх людей можна спостерігати прояви феномену свідомого оптимізму, то його трансформація у бік зниження прямо пропорційна віку людини. Досягнувши певного рубежу (критичний період може значно варіювати, оскільки визначається конкретним соціумом), літня людина знижує вимоги до особливостей своєї інтелектуальної діяльності і, в результаті, з часом справді може констатувати зниження інтелектуальних функцій. У повсякденному житті часто можна спостерігати результати умовно-рефлекторної діяльності, коли на певний стимул відбувається конкретна реакція. У разі проблем, пов'язаних з особливостями інтелектуальної діяльності в пізньому віці, це може бути представлено в такій послідовності:

- соціальний стереотип про зниження когнітивної діяльності в період геронтогенезу;
- прийняття літньою людиною соціального стереотипу сприяє зменшенню рівня її когнітивного навантаження або прирівняне до нього

збереження існуючої діяльності без введення нових ускладнюючих елементів;

- поступовий прояв реального зниження рівня когнітивної діяльності й усвідомлена констатація літньою людиною цього факту;

- визнання старіючою людиною апріорності стереотипу про безумовне зниження інтелектуальних здібностей у старості та пов'язані з цим зміни в її поведінці згідно з новою ситуацією, що спричинює істотний вплив на міжособистісні стосунки з людьми, які її оточують;

- нові, негативні елементи у поведінці старої людини породжують прояви ейджизму в її соціокультурному оточенні.

Стійкий стереотип ейджизму під гримом толерантності впливає на суб'єктність багатьох представників пізнього віку, у поведінці яких можна виявити елементи, що асоціюються з поведінкою людей із синдромом вивченої беспорядності, який був відкритий Мартіном Селігманом. Таким чином, літні люди, що перебувають у початковому періоді геронтогенезу і привчені суспільством до неминучого зниження рівня когнітивного розвитку, в старості не вживають рішучих дій для його подолання.

Прояви «надмірної» вітальності в пізньому віці часто сприймаються суспільством як неординарна ситуація і активно обговорюються в засобах масової інформації. Саме специфіка суб'єктності і пов'язані з нею внутрішні обмеження/свобода стимулюють розвиток сенільних процесів або висхідний інтелектуальний розвиток. Основним у такій проблемі є відсутність/наявність мотивації до цілепокладання. Це й визначає, який розвиток - висхідний чи спадний - супроводжує інтелектуальну активність у старості. Варто згадати, що для будь-якої умовно здорової людини, поза психічними патологіями, достатньо внутрішнього когнітивного резерву для того, щоб прожити життя з інтелектуально висхідним розвитком до природної смерті, пов'язаної з вичерпанням видового ліміту, про що, зокрема, свідчить таке поняття як «пластичність мозку» [6, 9].

В сучасних умовах ефективним інструментом коригування ситуації, що склалася, є віртуальний освітній Інтернет-простір. Віртуальне середовище гіпотетично дає можливість розширити особистісний простір людини, що особливо важливо в пізньому віці, коли відбувається природне зниження рівня контактів, яке пов'язане з втратою низки соціальних ролей. Свій внесок у підтримку інтелектуального висхідного розвитку в постпенсійний період внесли співробітники Лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН, створивши освітній сайт «Інтелектуальний тренінг для літніх людей» [5,7]. За результатами роботи було проведено дослідження, метою якого є актуалізація суб'єктності людини пізнього віку з метою оптимізації її когнітивного потенціалу.

Звернутися до віртуального освітнього простору потенційних учасників проекту спонукали такі причини, як самотність і стурбованість зниженням своїх інтелектуальних здібностей, що знайшло відображення в їхній подальшій діяльності в проекті. У процесі дослідження було констатовано високий ступінь недовіри літніх людей до віртуального простору, який залежно від особливостей прояву суб'єктності сприймався як жахлива невідомість, перед якою проблема самотності відходить на другий план. Завдання розширення особистісних границь за результатами нашого дослідження не було реалізоване повною мірою. Проблеми виникали як у разі презентації себе у віртуальному середовищі (на початку участі в проекті), так і під час подальшої діяльності. У всіх актантів у віртуальному середовищі спостерігався невисокий рівень соціальної адаптивної спрямованості. Враховуючи особливості інтенційної суб'єктності, всіх учасників проекту умовно можна розділити на три групи:

- учасники, які вважають проблему зниження когнітивних функцій природним і незворотним процесом;
- учасники, які стурбовані зниженням інтелектуального потенціалу і мають яскраво виражену творчу спрямованість;

- учасники, налаштовані на процес самовдосконалення, яких можна охарактеризувати як наполегливих, які ретельно виконують завдання.

Учасники другої умовної групи обмежили свою діяльність у проекті виконанням виключно творчих завдань, в якості виконання яких вони були впевнені. Їх суб'єктність була виражена в небажанні виходити за рамки свого досвіду. Результати роботи у цих представників мали мінімальний ступінь успішності.

Формування потреби до самовдосконалення за допомогою самостійного навчання більшою мірою було відзначено в учасників останньої групи. Віддавання переваги у виконанні запропонованих завдань спостерігалися у специфічній навчальній активності, переважно спрямованій на виконання тих завдань, складність яких вони сприймали мінімальною мірою. Суб'єктність учасників цієї групи можна охарактеризувати як небажання констатувати гіпотетичну інтелектуальну власну неспроможність, що могло спровокувати негативні зміни в самосприйнятті і вплинути на зміни в картині світу людини.

Перманентна діяльність, спрямована на створення суб'єктивно комфортних умов життєдіяльності, супроводжує людину протягом життя. Протиставляючи себе навколишньому середовищу, людина віртуально трансформує дійсність за допомогою своєї суб'єктності, яка при цьому набуває нових особливостей. Цей складний процес набуває в пізньому віці специфічних рис, які ґрунтуються на виникненні важковирішуваних проблем, що супроводжують період старіння. Зазначена складність зумовлена двома основними причинами:

- сучасний світ нівелював традиційні ролі для людей похилого віку (передача традицій, знань), зробивши їх певною мірою номінальними. На всіх попередніх етапах, крім геронтогенезу, соціум пропонує людині моделі поведінки, які значущі для самого соціуму (учень, мати/батько, співробітник тощо);

- перед старіючою людиною постає питання про вічність, яке кожен вирішує самостійно і відповідно до особливостей суб'єктності.

Розкриття суб'єктності особистості в геронтогенезі являє собою складну, багатоаспектну проблему. Суб'єктність як властивість людини визначає зміст її буття, який виражений у діяльному ставленні до соціокультурного оточення та до себе в ньому. В основі суб'єктності людини лежить прагнення до певної мети, яка не завжди може бути вербалізована. Побудова мети пов'язана і з рівнем домагань суб'єкта, і з самооцінкою особистості. В основі суб'єктності людини лежить здатність до діяльної активності в будь-якому віці, але саме в період геронтогенезу знаходження перспективних цілей стає дедалі складнішим завданням.

Висновки

Природна тривалість життя людини як виду збільшилася за період її філогенезу майже в три рази і продовжує збільшуватися, наближаючись до порогу, який прийнято розглядати у сучасній науці як біологічний ліміт життєдіяльності. Усвідомлення літньою і старою людиною себе як суб'єкта діяльності, а не тільки об'єкта докладання соціальних впливів різного характеру, який має певний ступінь свободи у формуванні свого життєвого простору, побудова бажаної моделі життєдіяльності неможлива без взяття відповідальності за процеси, що відбуваються у зв'язку з цим.

Суб'єктність у пізньому віці зумовлена сукупністю об'єктивних і суб'єктивних факторів, які становлять індивідуальне життя кожної людини, що живе в конкретних соціально-економічних умовах і є квінтесенцією всіх особливостей індивідуального розвитку особистості на попередніх етапах онтогенезу. Суб'єктність людини в літньому віці зумовлена ступенем збереження ідентичності, рівнем самосприйняття, виразністю Я-Образу, рівнем локалізації контролю тощо. Іntenційна суб'єктність людини є основою, яка дає можливість формувати свою життєдіяльність таким чином, щоб керувати її процесами.

Перспективи використання результатів дослідження

У психологічній науці геронтогенез прийнято розглядати як найбільш неоднорідний і складний період. Розглядаючи старіння як продовження розвитку людини і досліджуючи особливості її суб'єктності, можна оптимізувати процес життєдіяльності в період геронтогенезу, актуалізуючи надситуативну активність людини, що може на тлі гармонізації особистості сприяти гармонізації суспільства в цілому.

Список використаних джерел

1. Анцыферова Л.И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии / Л.И. Анцыферова. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН, 2006. – 512 с.
2. Голдберг Э. Парадокс мудрости. Научное опровержение «старческого слабоумия» / Э.Голдберг; пер. с англ. Л. Афанасьевой. – М. : Поколение, 2007. – 384с.
3. Донцов В.И. Сущностные модели старения и продолжительности жизни [Электронный ресурс]/ Донцов В.И., Крутько В.Н. – Режим доступа: <http://medi.ru/doc/708012.htm>.
4. Ермолаева М.В. Современные технологии психологического консультирования и психотерапии пожилых людей – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2007. – 96 с.
5. Інтелектуальний розвиток дорослих у віртуальному освітньому просторі: монографія [Електронний ресурс] / М.Л. Смульсон, Ю.М.Лотоцька, М.М.Назар, П.П.Дітюк, І.Г.Коваленко-Кобилянська [та ін.] ; за ред. М. Л. Смульсон. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 221 с. – Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/10064/>
6. Ключарев Г.А. Образование пожилых как философская проблема / Г.А.Ключарев, Т.М. Кононыгина // Философия и будущее цивилизации: тезисы докладов и выступлений IV Российского философского конгресса

(Москва, 24-25 мая 2005 г.): в 5 т. – Т.4. – М. : Современные тетради, 2005. – С. 487.

7. Коваленко-Кобилянська І.Г. Дистанційний курс «Інтелектуальна підтримка 50+» / І.Г.Коваленко-Кобилянська. [Електронний ресурс] Режим доступу

http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/140

8. Костенко К.В. Осмысленность жизни, субъективные оценки условий жизни и удовлетворенностью жизни в позднем возрасте / К.В. Костенко // Проблема смысла в науках о человеке (к 100-летию Виктора Франкла). – М. : Смысл, 2005. – С. 145– 148.

9. Олейникова О.Н., Муравьева А.А., Аксёнова Н.М. Обучение в течение всей жизни как инструмент реализации Лиссабонской стратегии. — М.: РИО ТК им. Коняева, 2009 — 131с.

10. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. т. 2. М.: Педагогика, 1989.

11. Смульсон М.Л. Интеллект дорослої людини: структура та саморозвиток. /М.Л.Смульсон. [Електронний ресурс] Режим доступу http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/175

12. Смульсон М.Л. Субъектность в старости как фактор саморазвития /М.Л.Смульсон // Человек, субъект, личность в современной психологии Материалы Международной научной конференции, Посвященной 80-летию А.В. Брушлинского . – М. : Институт психологии РАН 2013, С. 344 – 346.

13. Цицерон Марк Туллий. О старости. О дружбе. Об обязанностях. /Цицерон Марк Туллий [Електронний ресурс] Режим доступу <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1423060633#011>

References transliterated

1. Ancyferova L.I. Razvitie lichnosti i problemy gerontopsihologii / L.I. Ancyferova. – М. : Izd-vo «Institut psihologii RAN, 2006. – 512 s.

2. Goldberg Je. Paradoks mudrosti. Nauchnoe oproverzhenie «starcheskogo slaboumija» / Je.Goldberg; per. s angl. L. Afanas'evoj. – M. : Pokolenie, 2007. – 384s.
3. Doncov V.I. Sushhnostnye modeli starenija i prodolzhitel'nosti zhizni [Elektronnyj resurs]/ Doncov V.I., Krut'ko V.N. – Rezhim dostupa: <http://medi.ru/doc/708012.htm>.
4. Ermolaeva M.V. Sovremennye tehnologii psihologicheskogo konsul'tirovanija i psihoterapii pozhilyh ljudej – M.: Izdatel'stvo Moskovskogo psihologo-social'nogo instituta; Voronezh: Izdatel'stvo NPO «MODJeK», 2007. – 96 s.
5. Intelektual'nyj rozvytok doroslyh u virtual'nomu osvitt'omu prostori: monografiya [Elektronnyj resurs] / M.L. Smul'son, Yu.M.Lotots'ka, M.M.Nazar, P.P.Dityuk, I.G.Kovalenko-Kobylyans'ka [ta in.] ; za red. M. L. Smul'son. – K.: Pedagogichna dumka, 2015. – 221 s. – Rezhym dostupu: <http://lib.iitta.gov.ua/10064/>
6. Kljucharev G.A. Obrazovanie pozhilyh kak filosofskaja problema / G.A.Kljucharev, T.M. Kononygina // Filosofija i budushhee civilizacii: tezisj dokladov i vystuplenij IV Rossijskogo filosofskogo kongressa (Moskva, 24-25 maja 2005 g.): v 5 t. – T.4. – M. : Sovremennye tetradi, 2005. – S. 487.
7. Kovalenko-Kobylyans'ka I.G. Dystantsijnyj kurs «Intelektual'na pidtrymka 50+» / I.G.Kovalenko-Kobylyans'ka. [Elektronnyj resurs] Rezhym dostupu http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/140
8. Kostenko K.V. Osmyslennost' zhizni, sub#ektivnye ocenki uslovij zhizni i udovletvorennost'ju zhizni v pozdnem vozraste / K.V. Kostenko // Problema smysla v naukah o cheloveke (k 100-letiju Viktora Frankla). – M. : Smysl, 2005. – S. 145– 148.
9. Olejnikova O.N., Murav'eva A.A., Aksjonova N.M. Obuchenie v techenie vsej zhizni kak instrument realizacii Lissabonskoj strategii. — M.: RIO TK im. Konjaeva, 2009 — 131s.

10. Rubinshtejn S. L. Osnovy obshej psihologii. t. 2. M.: Pedagogika, 1989.

11. Smul'son M.L. Intel'ekt dorosloi lyudyny: struktura ta samorozvytok. /M.L.Smul'son. [Elektronnyj resurs] Rezhim dostupu http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/17512.

Smul'son M.L. Sub#ektnost' v starosti kak faktor samorazvitija /M.L.Smul'son // Chelovek, sub#ekt, lichnost' v sovremennoj psihologii Materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, Posvjashhennoj 80-letiju A.V. Brushlinskogo . – M. : Institut psihologii RAN 2013, S. 344 – 346.

13. Ciceron Mark Tullij. O starosti. O družbe. Ob objazannostjah. /Ciceron Mark Tullij [Elektronnij resurs] Rezhim dostupu <http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1423060633#011>